

**Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és
Társadalomtudományi Kar**

Hernády Judit

A 17. századi magyarországi udvari költészet

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Témavezető: Dr. Hargittay Emil DSc., professor emeritus

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Az iskola vezetője: dr. Dobos István DSc., intézetvezető

egyetemi tanár

Budapest

2025

1. A kutatás előzményei, problémafelvetés

A disszertáció öt 17. századi szerző magyar nyelvű költészetét vizsgálja, nevezetesen Listius Lászlót, Beniczky Péterét, gróf Balassa Bálintét, Esterházy Pálét és Koháry Istvánét. Életművüket a Klancizay Tibor által szerkesztett régi akadémiai kézikönyv az udvari költészet gyűjtőfogalma alá sorolva tárgyalta. E megjelölés alatt a főúri vagy főúri szolgálatban álló, jellegzetes barokk udvari közegben mozgó, s magyar nyelven író, ámde tényleges alkotói közösséget nem formáló költők csoportja értendő. A vizsgált költők számára a versírás elsősorban az udvari élet részét képező tevékenységforma volt. A Gintli Tibor által szerkesztett *Magyar irodalom* vonatkozó fejezete a vizsgált szerzők munkásságát részben a Zrínyi-követők, részben a főúri költészet címszava alá sorolja be, utóbbi esetében megjegyezve, hogy inkább az alkotói tudatosság, a barokk imitáció és a nagyobb kompozicionális egységekben való gondolkozás által jellemezhető közös költészeti hagyomány, semmint egy adott társadalmi osztályhoz való tartozás kapcsolta őket össze. A korszak költészetével átfogóan foglalkozó szerzők még tágabb megközelítésmódot alkalmaztak. Alszeghy Zsolt *A XVII. század magyar lírai költészete* című munkájában két költőtípust különböztet meg, az egyik a Beniczky Péter és Koháry István nevével fémjelezhető, verseléssel csupán unaloműzés céljából foglalkozó alkotók kategóriája, a másik pedig a Zrínyi-féle tudós poézis. Angyal Endre *Magyar barokk költők* című tanulmányában nem állított fel szűkebb alkategóriákat, mivel elsősorban a korszak általános jegyeit vizsgálta. A magyar nyelvű

barokk udvari költészetről Alszegehy Zsolt és Angyal Endre munkái óta nem készült átfogóbb igényű áttekintés, jöllehet a korszak költészetének jelentékeny szereplőit képezték.

Dolgozatom márcsak a korpusz nagysága miatt sem vállalkozhatott a magyar nyelvű barokk udvari költészet teljességre törekvő monografikus vizsgálatára. Bár Zrínyi Miklós életműve sok szállal kötődik az udvari költészethez, a rá jellemző igen nagyfokú poétikai tudatosság élesen el is választja őt csoportjuktól. Gyöngyösi István az újabb kutatások fényében szintén inkább a tudós költők csoportjába sorolandó. Ennek okán, s a két említett költő munkásságát vizsgáló tanulmányok, illetve monográfiák nagy száma miatt értekezésemben mellőztem mind Zrínyi Miklós, mind Gyöngyösi István költészetének vizsgálatát. Fő célkitűzésem az volt, hogy azon szerzők alkotásait vegyem alaposabb vizsgálat alá, akik bár mennyiségi és minőségi szempontból is jelentékeny életművet hagytak maguk után, munkásságuk szórványos részelemzéseken túllépő, átfogóbb igényű tanulmányozására mindeddig nem került sor. A dolgozat továbbá mellőzi a katolikus háttérű költőktől eltérő udvari közegben mozgó protestáns Kőszeghy Pál töredékesen ránk maradt, csupán egyetlen epikus költeményt kitevő költészetének a vizsgálatát is, ily módon kifejezetten a katolikus vallású, s az esetleges epikus kompozíciók mellett ciklusokba vagy versgyűjteményekbe szerkesztett költeményeket is létrehozó udvari szerzők életművére koncentrálok.

2. A követett módszer és a disszertáció felépítése

Az elemzések az adott vizsgálati szemponttól és az adott műtől függően a szövegközpontú olvasást és a kontextualizáló interpretációt eltérő arányban érvényesítik. Az elemzési szempontok nem egységesek, hanem szerzőnként aszerint változnak, hogy a szakirodalomban milyen problémák vagy kérdések merültek fel, illetve hogy az adott életmű kapcsán milyen megközelítésmód tűnt a legtermékenyebbnek. Ahol volt rá mód, a korszak általános jegyeinek jobb megértése érdekében a nagykompozíciókat (kötetterveket, ciklusszerkezeteket) átfogóan is megvizsgáltam.

Az értekezés elején álló rövidebb fejezetek három költő munkásságának egy-egy szeletéről adnak képet. Listius László esetében a *Clades Mohachiana* műfaji és poétikai-retorikai problematikáira, Beniczky Péternél pedig a szakirodalom Pázmány-imádságok megverselésével kapcsolatos megállapításainak felülvizsgálatára koncentráltam. Gróf Balassa Bálintnál a terjedelmi korlátok miatt a Listiusnál is meglévő Ovidius-parafrázis elemzésére szorítkoztam.

A disszertáció utolsó két, hosszabb fejezete Esterházy Pál és Koháry István munkásságát mutatja be, szintén a teljesség igénye nélkül. Esterházy Pál esetében a 19. századi pozitivista irodalomtudomány képviselői által még plágiumnak titulált imitativ szövegalkotási technika működésmódját szem előtt tartva végeztem mélyfúrásokat. A szabálytalan, nagyarányú szövegkölcsonzésekre építő imitációs módot érvényesítő darabok mellett az ezzel rokon

önparafrazeálást, illetve egy a szabályos imitáció típusába sorolható költemény szövegformálását is megvizsgáltam.

Koháry István esetében elkerülhetetlen volt a sokat vitatott filológiai kérdések áttekintése (kronogramok használata, utólagos javítgatások kérdések). Ezt követően különféle tematikus csoportok (álomköltészet, halálköltészet, liturgikus ciklus) keretén belül egyes műfaji vagy tematikus szempontból jelentékenynek ítélt műegészek vizsgálatára kerül sor. Bár Koháry igen sokat alkotott, s művei nyomtatásban is megjelentek, epikus narratívái és lírai ciklusai eddig kevés figyelmet kaptak. Egyfelől az életmű terjedelme, másfelől a szerzőnek főként az invenció és a diszpozíció terén megmutatkozó, figyelemre méltó alkotói tudatossága indokolja, hogy az értekezésben az ő munkáira irányul a legnagyobb figyelem.

3. A disszertáció új eredményei

Az értekezés mellett érvel, hogy a Listius László *Clades Mohachiana* című munkája minden hibája és gyengesége ellenére nem nélkülözi az átgondolt alakítást és az egyéni megközelítésmód nyomait. Listius hozzátoldásai, a belőlük kirajzolódó költői koncepció Tóth Gergely véleményét igazolják, miszerint nem a témaválasztás, hanem a kivitelezés módja, a forrásműhöz való szoros ragaszkodás bizonyult eleve elhibázottnak. Rámutatok arra, hogy Listius saját költői felfogást érvényesített, mely fő eszköze a dicséret és a kritika együttes alkalmazása volt, párhuzamban a vitézi kiválóság és a súlyos vereség ábrázolásával.

A Balassa-féle Ovidius-parafrázis vizsgálata egyszerre nyújt képet az antik szerzők kora újkori hatásáról és a barokk szövegformálás sajátosságairól, illetve a költő hagyományt átszajátító egyéni látásmódjáról.

Beniczky-versszövegek és a szakirodalom által hivatkozott Pázmány-imádságok alapos szövegösszevetése arra mutat, hogy a szakirodalom állításával ellentétben a költő kevesebb alkalommal élt szövegszerűen is bizonyítható módon a szövegkölcsonzés eszközével. Ezenfelül a szövegátvételeket tartalmazó költeményeknél az egyes darabok szövegalkotása mellett az alkalmazott átvételi mód is eltérő, azaz egyszerű versbeszédéről valójában egyik esetben sem beszélhetünk, minden költemény külön tanulmányozást igényel. Pécseli Király Imre azonos Pázmány-imádságot parafrázáló verse alapján úgy tűnik, hogy a korszak egy olyan tendenciájával állunk szemben, amelyet érdemes lenne nagyobb korpuszt figyelembe véve további, átfogóbb vizsgálatnak is alávetni.

Esterházy Pál imitációs szövegalkotásának beható elemzése rámutat a kedvtelésből verselgető alkotóknál is sok esetben felfedezhető nagyfokú tudatosságra. A ciklusszerkesztés műgondja mellett ezt igazolják az imitált szerző műveinek alapos ismerete, az aprólékos átalakító munkálatok, illetve a saját koncepciót tükröző lírai narratívák megalkotása is. Az önparafrázis az egy-egy művön való javítgatáson túllépő alakítás, a továbbírás igényét jelzi, ami a jelentékeny tartalmi módosulások révén új művet hoz létre. A szabályos imitáció alkalmazása – a jelen értekezésben nem tárgyalt önálló szerzésű alkotások mellett – Esterházy szövegalkotási

rugalmasságát igazolja, azt tehát, hogy nem a tehetség, az írói képességek hiánya ösztönözte a nagymérvű átvételekre, hanem egy olyan szöveghasználati gyakorlat, amely bár eltérő szempontok alapján rokonítható a korszak némely már viszonylag jól ismert jelenségével (imitáció, cento, a közköltészet és lelkiségi irodalom kompilációs technikája, parodia), mégsem lehetséges besorolni egyik kategóriába sem, noha ez az alkotásmód – mint az Listius, Beniczky és Pécseli Király Imre példája kapcsán látható – nem tekinthető a korszakban egyedinek. Bár a szövegkölcsonzések a mai irodalomtudomány már más szempontok alapján, a korabeli kontextust figyelembe véve ítéli meg, az első rangú költők által alkalmazott művészi, szabályos imitációs eljárással szemben máig keveset tudunk a szabálytalan imitációként ható szövegkezelési módszerek működésmódjáról, illetve a szélesebb irodalmi közeget is érintő korabeli megítélésükről. Az értekezés elemzései e sajátos szövegalkotási mód jobb megértéséhez, alkalmazásmódjának feltárásához járulhatnak hozzá, s kiindulópontul is szolgálhatnak a további ilyen irányú vizsgálódások számára.

Koháry István munkásságát igyekeztem több, eltérő aspektusból is megközelíteni. Először az életművel kapcsolatos filológiai kérdéseket volt szükséges tisztázni, ezért a kritikai kiadás zavart okozó, hibás évszámfeloldásait helyesbítettem. Maróthy Szilvia már rámutatott, hogy a versekben és a paratextusokban olvasható, fűzfapoétakénti megjelelés sokkal inkább a szokványos szerénykedési formula játékos-allegorikus funkciójú kiaknázása, mintsem reális önjellemzés. A kéziratok és nyomtatványok

összevetése szintén arra mutat, hogy a költő egyes versbeli állításait a korabeli formulák fényében kell értelmezni. A korábbi kéziratos változatok ugyanis arról tanúskodnak, hogy a nyomdábaadást a szövegek utólagos nyelvi-stiláris javítása, egyes esetekben a verssorrend átstrukturálása vagy éppen új szakaszok hozzátoldása előzte meg. A véglegesített kötet- és cikluskompozíciók gondos összeállítását mutatják a szövegek lineáris olvasása során kirajzolódó lírai narratívák is. Különösen érdekesek Koháry epikus alkotásai, ezért ezek közül többet is alapos elemzésnek vettem alá. A barokk álomköltészet szempontjából vizsgáltam meg a költő három álomversét, melyek azonos alapszituációjuk ellenére is Koháry eredeti, invenciót nem nélkülöző témakezelésére hívják fel a figyelmet. Bár a mondanivaló alapja és a bánatúzés szándéka is megegyezik, a szerző a három műben eltérő alkotói eszközöket alkalmaz: ismeretelméleti irányultságú filozófiai fejtegetést és a szerzői alterego megjelenítését emblematikus keretben (*Ébren alvva látott álom*); hosszadalmas, jelképes értelmű leírásokat, melyek háttérben a bánattal folytatott küzdelem tűnik elő (*Rút heveréssel leírt versek*), illetve nagyszámú bibliai és antik példázat szövegbeépítésével összekötött, allegorikus jellegű önmegjelenítést (*Üdömlátás közben szerzett versek*). A halálmotívum esetében jól megfigyelhető a középkori haláltánc és lírai halálemlékezés műfajainak barokk formanyelvű átalakulása. Koháry liturgikus ciklusának részletes elemzése rámutat a kompozíciós építkezés szempontjaira, a kétféle idősík egymáshoz kapcsolódásának működés módjára. Az utolsó fejezet a Koháry-korpuszban központi

szerepű bánatkoncepció eszmetörténeti hátterét tárja fel, kimutatva, hogy a költői alaphelyzet az *otium* fogalma felől közelíthető meg a legeredményesebben, a versekbeli melankólia pedig a betegséggel vagy melankólikus karaktertípussal szemben a világi bánat jelentéstartamát fedi le. Igyekeztem rámutatni, hogy Koháry István témákban gazdag költészete több megközelítésmód számára is értékes vizsgálati anyagot szolgáltat (börtönköltészet, álomköltészet, halálköltészet), de emellett művei az antik irodalmi hagyomány kora újkori továbbélése szempontjából is fontos adalékokat nyújtanak.

4. A témához kapcsolódó publikációk

„Imitáció és jelentésalkotás Esterházy Pál költészetében: Az fülemile énekének magyarázatya”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 122, 2. sz.(2018): 217–235.

„Koháry István lírai meditációi az emberi élet végéről: Elvénült embernek búsuló gondolati...”. *Forrás* 10, 7–8. sz. (2018): 65–79.

„A haláltánc egy barokk változata Koháry István költészetében: Az halálnak horgával s hálójával [...] sétáló járásáru [...] szerzett versek”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 123, 3. sz. (2019): 330–342.

„A vágyakozás természetrajza Koháry István barokk álomversében: Időmulatás közben szerzett versek”. *Verso* 2, 2. sz. (2019): 109–120.
URL: https://versofolyoirat.hu/verso2019_2.pdf

„Imitáció-típusok és önparafrázis Esterházy Pál lírájában”. In *Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a régiségben*, szerkesztette BARTÓK István, JANKOVITS László és PAP Balázs, 285–303. Pécs: PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 2020.

URL: http://real.mtak.hu/111939/1/imitacio_es_parafrazis.pdf

„A liturgikus év ciklusformáló szerepe Koháry István költészetében”. In *Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiség alakulásában*, szerkesztette SZELESTEI N. László, 55–68. Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 28. Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2020.

„Koháry István kronogramjai”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 124, 2. sz. (2020): 224–232.